

SHAXSNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATI TEMPERAMENTNING PSIXOLOGIYA FANIDA O'RGANILISHI

Mardiyeva Shaxnoza Amirovna

SamDCHTI, "Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari" katta o'qituvchisi

[E-mail: shahnozamardiyeva123@gmail.com](mailto:shahnozamardiyeva123@gmail.com)

Axmatova Nafisa Farhodjon qizi

Xorijiy til va adabiyoti yo'nalishi talabasi

[E-mail: nafisaaxmatova26@gmail.com](mailto:nafisaaxmatova26@gmail.com)

Annotatsiya: *Ushbu maqolada temperament haqida umumiy tushuncha va uning psixologiya fanida o'rganilishi haqida umumiy ma'lumotlar va uning to'rtta turi (melanxolik, sangvinik, xolerik va flegmatik) haqida keng yoritilib berilgan.*

Kalit so'zlar: *psixologiya, temperament, melanxolik, sangvinik, xolerik, flegmatik, qora o't, safro, shilimshiq.*

Respublikamizda ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar, ayni paytda ushbu tizimda, mas'uliyatli, irodali, o'z kasbiga sadoqatli, fidoyi kadrlarni yetishtirish vazifasini qo'ymoqda. Hozirgi davrda jamiyat taraqqiyotida yuz berayotgan keskin o'zgarishlar sifat jihatidan yangi va nisbatan murakkab bo'lgan vazifalarni qo'yadi, bunda shaxs intellektining rivojlanish darajasi, uning aqliy imkoniyatlari regulyatori, axloqiy jihatlar alohida ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda barcha sohalarida bo'lgani kabi ilm-fan sohasiga shu jumladan, psixologiya faniga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Aynan shaxsning o'zini anglashi, o'zligini tushunish, inson xarakteri, temperamentini shakllanishi bolaligidanoq rivojlanib boradi. Psixologiya fanida insonning psixologik xususiyatlaridan temperamentning to'laqonli yoritib berilishini ko'rishimiz mumkin. Temperament, psixologik jihatdan olganda, kishidagi hissiyotning qo'zg'alishlarida va kishidagi umumiy harakatchanlikda ko'rinadigan individual xususiyatdir. Har qaysi kishidagi hissiyotning qo'zg'alish tezligi, kuchi va barqarorligi har xil bo'ladi. Ba'zi insonlarning hissiyoti tez, kuchli qo'zg'aladi va barqaror bo'ladi. Ba'zi kishilarda esa bunday qo'zg'alish sust, zaif bo'lib, uzoqqa bormaydi. Temperament-ning bunday xususiyatlari kishidagi hissiyotning qo'zg'alishlari bilan birga, organizmning atrofdagi muhit ta'siriga javoban ko'rsatadigan ixtiyorsiz reaksiyalarida ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Bu xususiyatlar tashqi tomondan kishining mimikalarida, pantomimikalarida, beixtiyor ish-harakat va imo-ishora-larida ko'rinib turadi. Kishi hissiyotining bunday qo'zg'aluvchanlik xususiyatlari diqqatning kuchi va barqarorligida, iroda

sifatlarida, aqliy jarayonlar, jumladan, nutq tezligida aks etadi. Mana shunday ixtiyorsiz faollikning qanday yuz berishiga qarab, ba'zi insonlarni “tez”, “betoqat”, “serg'ayrat”, “jo'shqin” deb ataymiz. Ba'zilarini esa «sustkash», «lapashang» va hokazolar deb yuritimiz. Bu xildagi individual xususiyatlardan kishining temperamenti (mijozi) tarkib topadi. Ayrim temperamentlarning alomatlari kishining bolalik chog'larida yaqqol namoyon bo'ladi. Insonning ruhiy olami beto'xtov harakatlar majmuasidan iborat bo'lib, biri ikkinchisini bevosita taqazo etadi va ular uzluksiz zanjir tizimiga o'xshash tarzda hukm suradi. Xuddi shu bois shaxs ruhiyatida tashqi atrof-muhit to'g'risidagi ta'surotlar, o'tmish xotiralari, kelajak yuzasidan ijodiy xayollar, ezgu niyatlar, xohish-istaklar, maqsad va tilaklar, mulohaza, fikr va muammo, hissiy kechinmalar, irodaviy sifatlar uzluksiz tarzda o'zaro o'rin almashtirib turish evaziga ontogenetik dunyoga mustahkam negiz hozirlanadi. Ruhiy olam kechishi, uning sur'ati, mazmuni, shakli, ko'lami, xususiyati, xislati, sifati, mexanizmi alohida, yakkahol insonda rang-barang tarzda namoyon bo'lishi kuzatiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, insonlar tabiat hodisalariga, ijtimoiy turmush voqeliklariga, omillari-ga, ta'sir kuchlariga tez yoki sekin, engil yoki mushg'ulot bilan javob qaytarishga moyillik ko'rsatadilar. Psixologiyada temperamentga taalluqli individual dinamik xususiyatlar o'rtasida muayyan darajada tafovut mavjudligi alohida ta'kidlanadi, ular orasidagi farqlarni ajratib ko'rsatish maqsadida quyidagicha belgilar kiritiladi va o'ziga xos tarzda tavsiflab beriladi, ularning ayrimlarini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq: Favqulotda temperamentning bir xil xususiyatlari motiv, psixik holat va hodisalardan farqli o'laroq, aynan shu shaxsning o'zida, uning turli faoliyatlarida, muomalasida foydalaniladi. Temperament xususiyatlari tabiiy shart-langanlik omiliga taalluqli bo'lganligi tufayli inson hayoti va faoliyatining (umrining) davomida yoki uning muayyan bir bo'lagida (ta'sirga beriluvchanligi sababliligidan qat'iy nazar) barqaror, o'zgarmas va mustahkamdir. Yakkahol shaxsga daxldor temperamentning turli xususiyatlari o'zaro bir-biri bilan g'ayri-qonuniy ravishda birlashgan bo'lmasdan, balki ular o'zaro bir-biri bilan muayyan qonuniyat asosida mujassamlashib, xuddi shu xususiyatlar uning tiplarini tavsiflovchi o'ziga xos tuzilmani vujudga keltiradi. Psixologiya fanida temperament xususiyatlari deganda, alohida bir shaxsning psixik faoliyati dinamikasini belgilovchi psixikaning barqaror, o'zgarmas individual-tipologik xususiyatlari majmuasi tushuniladi. Mazkur xususiyatlar turli shakl va mazmunga ega bo'lgan motivlarda, psixik holatlarda, maqsadlarda, faoliyatlarda nisbatan o'zgarmas temperament tipini tavsiflovchi tuzilmani tashkil qiladi. Psixologiya fanining ijtimoiy tarixiy-

taraqqiyoti davrida temperamentga nisbatan bildirilgan mulohaza-lar, uning moddiy asosi to'g'risidagi talqinlar xilma xil bo'lib, shaxsning psixologik xususiyatlarini o'ziga xos tarzda tushuntirish uchun xizmat qilib kelgan. Temperament lotincha "temperamentum" so'zidan olingan bo'lib, buning ma'nosi "aralashma" degan tushunchani anglatadi[1]¹. Gippokrat ta'biricha, inson tanasida to'rt xil suyuqlik (xilt) mavjud bo'lib, ular o't yoki safro (yunoncha "chole"), qon (lotincha sanguis yoki sanguinis), qora o't (yunoncha melas "qora", chole "o't"), balg'am (yunoncha "phlegma") kabilardan iboratdir. Uning mulohazasicha: O'tning xususiyati-quruqlikdir, uning vazifasi-tana a'zolarida quruqlikni saqlab turish yoki badanni quruq tutishdir[2]². Qonning xususiyati - issiqlikdir, uning vazifasi tanani isitib turishdir. Qora o'tning xususiyati-namlikdir, uning vazifasi badan namligini saqlab turishdir. Balg'amning (shilimshiq moddaning) xususiyati-sovuqlikdir, uning vazifasi badanni sovutib turishdan iboratdir. Gippokrat ta'limotiga muvofiq har bir insonda shu to'rt xil suyuqlik mavjud bo'lib, uning bittasi ustuvorlik kasb etadi. Mazkur aralashma (lotincha temperamentum)lardan qaysi biri salmoqliroq bo'lsa, shunga qarab insonlar temperament jihatdan farqlanadilar, chunonchi xolerikda sariq o't, sangvinikda qon, flegmatikda balg'am, melanxolikda qora o't ustun bo'lishi ta'kidlanadi. Gippokratning to'rt xil moddalar (suyuqliklar) aralash-masi, ya'ni temperament tushunchasi va uning tipologiyasi (sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik) ramziy ma'noda hozirgi zamon psixologiyasida ham qo'llanilib keladi. Shuningdek, B.M.Teplov ilmiy maktabining namoyondalari tomonidan ijobiy va tormozlovchi shartli reflekslarning hosil bo'lish tezligini tavsiflovchi individual xususiyatlar turkumi ham ta'riflab berilgan. Ushbu individual xususiyatlar mohiyatida ifodalanuvchi nerv sistemasining notanish xususiyati dinamiklik deb nomlangan ham tavsiflangan. Hozirgi davrda nerv sistemasining umumiy tipi (genotip) irsiyatga bog'liq ekanligi haqidagi ma'lumotlar, juda ko'p bo'lib, ular qiyosiy jihatdan hayvonlarni o'rganish natijasida topilgan. Temperamentning tipologiyasi mobodo insonlar temperamentlari bo'yicha qiyoslansa, u holda uning xususiyatlari jihatidan o'zaro o'xshash shaxslarning guruhi mavjudligi namoyon bo'ladi. Bu asnodan oldingi davrda ham temperament tiplari to'g'risida materiallar to'plangan. Ularda temperament tipi deyilganda, insonlarning muayyan guruhlarini tavsiflovchi psixik

¹ A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0 'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media», 2018. - 272 b.

² A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. 0 'quv qo'llanma. - T.: «Barkamol fayz media», 2018. - 272 b

xususiyatlarning yig'indisi (majmuasi) tushuniladi. Hozirgi davrda temperament tipi deganda, ma'lum insonlar guruhi uchun umumiy bo'lgan xususiyatlarning sodda majmuasi emas, balki mazkur xususiyatlarning qonuniy, zaruriy o'zaro bog'liqligi tushuniladi. Temperament tipini tavsiflovchi xususiyatlarning qonuniy tarzda o'zaro bog'liqligi quyidagicha aks etishi mumkin. Turli temperament tipiga mansub insonlarda har xil xarakter xususiyatlari, shaxs sifatleri, holatlari ro'y beradi. Temperament tiplariga mos xususiyatlarni muhimlari quyidagicha aks ettiriladi. Sangvinik yuksak reaktivlik. Bo'lar-bo'lmas narsalarga qattiq xoxolab kulaveradi. Muhim bo'lmagan fakt qattiq jahlini chiqaradi. Diqqatini jalb qilgan hamma narsa-larga tetik va zo'r qo'zg'alish bilan javob beradi. Imo-ishoralari va harakatlari yaqqol ko'rinib turadi. Uning aft-basharasiga qarab kayfiyatining qandayligini, narsalarga yoki odamga bo'lgan munosabatlarini bilish oson. Diqqatini tez bir joyga to'playdi, sust senzitivlikka ega. Sezgirlik chegarasi yuksak, juda kuchsiz tovushlarni va yorug'lik qo'zg'ovchilarni payqamaydi. Aktivligi yuksak, juda g'ayratli va ishchan, darslarda tez-tez qo'l ko'tarib turadi, toliqmasdan uzoq vaqt ishlashi mumkin, yangi ishlarga g'ayrat bilan kirishadi. Faolligi va reaktivligi muvozanatli. Uni intizomga chaqirish oson. U o'z hissiyotlarining namoyon bo'li-shini va o'zining ixtiyorsiz harakatlarini tez ushlab qola oladi. Harakatlari shiddatli, nutqi tez, yangi ishga tezlik bilan kirishadi, diqqatini tez to'playdi. Aqli tez ishlaydi, topqir. Harakatlari nihoyat darajada silliqlik xususiyatiga ega. Hissiyotlari, kayfiyatlari, qiziqishlari va intilishlari juda o'zgaruvchan. U yangi kishilar bilan tez kirishib ketadi. Yangi talablar, yangi sharoitga osonlik bilan o'rganadi. Bir ishdan ikkinchi ishga tez ko'cha oladi. Malakalarni tez o'zlashtiradi va tez qayta o'zgartiradi. Aqli ixcham, Ekstrovertlik xususiyatiga ega. O'tkan va kelajak hayot haqida tasavvurlariga qaraganda quyiroq tashqi taassurotlarga javob beradi. Xolerik xuddi sangvinik kabi sust senzitivlik, yuksak reaktivlik hamda faollik bilan ajralib turadi, lekin faollikdan reaktivlik ustunlik qiladi. Shuning uchun u tinimsiz o'zini ushlay olmaydigan, betoqat, serzarda. Sangvinikka qaraganda ozroq silliq va qo'polroq qotib qolgan. Shuning uchun intilishlari va qiziqishlarida katta barqarorlik, zo'r qat'iylik bor, diqqatini ko'chirishda qiyinchilikka uchraydi. Psixik tempi tez. Bir ishni boshlasa oxiriga yetkazadi, ammo unga qiziqsagina. Flegmatik-senzitivligi sust, hissiy qo'zg'aluvchanligi oz, kuldirish, jahlini chiqarish, kayfiyatini buzish qiyin. Ammo bir narsa yuzasidan qattiq kulganda u vazminligi-cha qolaveradi. Katta ko'ngilsiz hodisa yuz berganda ham osoyishtaligini buzmaydi. Imo-ishoralari oz, harakatlari ifodasiz, qayrati ishchanligi bilan ajralib turadi. Yuksak faolligi oz, reaktivligidan

ancha ustunlik qiladi. Chidamliligi, matonati, o'zini tuta bilish bilan ajralib turadi. Harakatlarining tempi va nutqining tempi sust, ifodasiz, diqqatini sekinlik bilan to'playdi, diqqatini qiyinchilik bilan ko'chiradi. Yangi sharoitga qiyinchilik bilan moslashadi, Introvert. Yangi odamlarga qiyinchilik bilan qo'shiladi, tashqi ta'ssurotlarga qiyinchilik bilan javob qaytaradi.

Melanxolik-yuksak senzitivlik xususiyatiga ega, sezgirligi yuksak (sezgi chegaralari yuqori). Arzimagan sababga ko'ra, ko'zlaridan yosh oqib ketaveradi. Nihoyatda arazchan, sekin yig'laydi, samimiy, juda oz kuladi, faolligi sust, o'ziga ishonmaydi, tortinchoq, ozgina qiyinchilik tug'iladigan bo'lsa, qo'lini yuvib qo'ltig'iga urib qo'ya qoladi, g'ayratsiz qat'iy emas. Diqqati tez chalg'iydi, barqaror emas, psixik tempi sust. Rigid (qotib qolgan), Introvertlik xususiyatiga ega³. Faoliyatning individual uslubi va temperament faoliyatning individual uslubi insonda o'zidan o'zi vujudga kelmaydi, u shaxs kamolotining barcha bosqichlarida (bog'cha yoshidan e'tiboran to kasbiy mahorat egallagunga qadar) shakllanib boradi. Insonning temperamenti faoliyatning individual uslubini tarkib toptiradi. Xuddi shu boisdan, faoliyatning individual uslubi deyilganda shaxs uchun o'ziga xos va muvaffaqiyatga erishishning maqsadga muvofiq yo'llari individual tizimi tushuniladi. Temperament xususiyatlarining o'ziga xos yig'indisi inson faoliyati munosabatlari va bilish jarayonlarida faolligining individual uslubi jarayonida namoyon bo'ladi. Faoliyatning individual uslubi faqat temperamentga emas, balki boshqa sabablarga, shaxsiy tajriba jarayonida hosil bo'lgan ko'nikma va malakalarga ham bog'liqdir. Faoliyatning individual uslubini inson organizmini tug'ma xususiyatlari va asab tizimi tiplarining faoliyat sharoitlariga moslanishi deb qarash mumkin. Temperamentni harakatchanligiga ko'ra qarama-qarshi xususiyatli kishilar bir xil mehnat vaziyatida turlicha harakat taktikasiga murojaat qilishlari aniqlandi. Harakatchanlari shoshilinch, tezroq bajaradi, temperamentning sust tipdagi kishilar esa shoshilinch harakatning zarurligini bildiradigan tayyorlov ishlariga ko'p e'tibor berishi bilan ajralib turadi. Insonlarni guruhda va mehnat faoliyati jarayonida lider bo'lishiga ham temperament xususiyati bevosita ta'sir ko'rsatadi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, inson temperamentni ta'lim, tarbiya jarayoniga, ijtimoiy olamga va insonlarning egallagan ko'nikma va malakalariga ham bog'liq ekan. Hayotda muvofaqiyatli insonlarni o'ziga bo'lgan ishonchi va harakati qaysidir ma'noda temperament tipiga ham bog'liqdir.

---

³ E.G'oziyev. Umumiy psixologiya. Psixologiya mutaxassisligi uchun darslik. II kitob Toshkent «Universitet» - 2002. 240-b

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. O'quv qo'llanma. - T.: "Barkamol fayz media", 2018. - 272 b.
2. B.M.Umarov. Psixologiya. Oliy o'quv yurti talabalari uchun darslik. «Vorish-nashriyot» Toshkent – 2012.
3. E.G'oziyev. Umumiy psixologiya. Psixologiya mutaxassisligi uchun darslik. II kitob Toshkent «Universitet» -2002. 240-b.
4. O. Meyliev, & K. Gofurova (2023). WAYS TO INCREASE THE REVENUES OF LOCAL BUDGETS WHILE ENSURING THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF REGIONS. Science and innovation, 2 (A9), 130-135. doi: 10.5281/zenodo.8386976
5. Sh.A.Mardiyeva. Talabalar jamoasida liderlik qobiliyatini shakllantirishda psixologik treninglardan foydalanish imkoniyatlari. O'zbekiston Milliy Universiteti Xabarлари, 2022, [1/11/1] ISSN 2181-7324. <https://science.nuu.uz/>